

॥ समर्थ रामदासांचा दासबोध दशक १६ ॥

॥ दशक सोळावा : सप्ततिन्वय ॥ १६ ॥
समास पहिला : वाल्मीकि स्तवननिरूपण
॥ श्रीराम ॥
धन्य धन्य तो वाल्मीक । ऋषीमाजी पुण्यश्लोक ।
जयाचेन हा त्रिलोक्य । पावनजाला ॥ १ ॥
भविष्य आणी शतकोटी । हें तों नाही देखिलें दृष्टी ।
धांडोळितां सकळ सृष्टि । श्रुत नव्हे ॥ २ ॥
भविष्याचें येक वचन । कदाचित जालें प्रमाण ।
तरी आश्चर्य मानिती जन । भूमंडळीचे ॥ ३ ॥
नसतां रघुनाथअवतार । नाही पाहिला शास्त्राधार ।
रामकथेचा विस्तार । विस्तारिला जेणें ॥ ४ ॥
ऐसा जयाचा वाग्विळास । ऐकोनी संतोषला महेश ।
मग विभागिलें त्रयलोक्यास । शतकोटी रामायेण ॥ ५ ॥
ज्याचें कवित्व शंकरें पाहिलें । इतरां न वचे अनुमानलें ।
रामउपासकांसी जालें । परम समाधान ॥ ६ ॥
ऋषी होते थोर थोर । बहुती केला कवित्वविचार ।
परी वाल्मीकासारिखा कवेश्वर । न भूतो न भविष्यति ॥ ७ ॥
पूर्वी केली दुष्ट कर्में । परी पावन जाला रामनामें ।
नाम जपतां दृढ नेमें । पुण्यें सीमा सांडिली ॥ ८ ॥
उफराटे नाम म्हणतां वाचें । पर्वत फुटले पापाचे ।
ध्वज उभारले पुण्याचे । ब्रह्मांडावरुते ॥ ९ ॥
वाल्मीकें जेथें तप केलें । तें वन पुण्यपावन जालें ।
शुष्क काष्ठीं अंकुर फुटले । तपोबळें जयाच्या ॥ १० ॥
पूर्वी होता वाल्हाकोळी । जीवघातकी भूमंडळीं ।
तोचि वंदिजे सकळीं । विबुधीं आणि ऋषेश्वरी ॥ ११ ॥
उपरती आणि अनुताप । तेथें कैचें उरेल पाप ।
देह्यांततपें पुण्यरूप । दुसरा जन्म जाला ॥ १२ ॥
अनुतापें आसन घातलें । देह्यांचें वारुळ जालें ।
तेचि नाम पुढें पडिलें । वाल्मीक ऐसें ॥ १३ ॥
वारुळास वाल्मीक बोलिले । म्हणोनि वाल्मीक नाम साजे ।
जयाच्या तीव्र तपें झिजे । हृदय तापसाचें ॥ १४ ॥
जो तापसांमाजीं श्रेष्ठ । जो कवेश्वरामधें वरिष्ठ ।
जयाचें बोलणें पष्ट । निश्चयाचें ॥ १५ ॥
जो निष्ठावंतांचें मंडण । रघुनाथभक्तांचें भूषण ।
ज्याची धारणा असाधारण । साधकां सदृढ करी ॥ १६ ॥
धन्य वाल्मीक ऋषेश्वर । समर्थाचा कवेश्वर ।
तयासी माझा नमस्कार । साष्टांगभावे ॥ १७ ॥

वाल्मीक ऋषी बोलिला नसता । तरी आम्हांसी कैची रामकथा ।
म्हणोनियां समर्था । काय म्हणोनी वर्णावे ॥ १८ ॥
रघुनाथकीर्ति प्रगट केली । तेणें तयाची महिमा वाढली ।
भक्त मंडळी सुखी जाली । श्रवणमात्रें ॥ १९ ॥
आपुला काळ सार्थक केला । रघुनाथकीर्तिमधें बुडाला ।
भूमंडळी उधरिला । बहुत लोक ॥ २० ॥
रघुनाथ भक्त थोर थोर । महिमा जयांचा अपार ।
त्या समस्तांचा किंकर । रामदास म्हणे ॥ २१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
वाल्मीकस्तवननिरूपणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १६ ॥

समास दुसरा : सूर्यस्तवननिरूपण
॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य हा सूर्यवौश । सकळ वौशामधें विशेष ।
मातंडमंडळाचा प्रकाश । फांकला भूमंडळीं ॥ १ ॥
सोमाआंगी आहे लांछन । पक्षा येका होय क्षीण ।
रविकिर्ण फांकता आपण । कळाहीन होये ॥ २ ॥
याकारणें सूर्यापुढें । दुसरी साम्यता न घडे ।
जयाच्या प्रकाशें उजेडे । प्राणीमात्रासी ॥ ३ ॥
नाना धर्म नाना कर्में । उत्तमं मध्यमं अधमं ।
सुगमं दुर्गमं नित्य नेमं । सृष्टीमधें चालती ॥ ४ ॥
वेदशास्त्रें आणी पुराणें । मंत्र यंत्र नाना साधनें ।
संध्या स्नान पूजाविधानें । सूर्येविण बापुडी ॥ ५ ॥
नाना योग नाना मते । पाहों जातां असंख्याते ।
जाती आपुलाल्या पंथें । सूर्यउदय जालियां ॥ ६ ॥
प्रपंचिक अथवा परमार्थिक । कार्य करणें कोणीयेक ।
दिवसेंविण निरार्थक । सार्थक नव्हे ॥ ७ ॥
सूर्याचें अधिष्ठान डोळे । डोळे नसतां सर्व आंधळे ।
याकारणें कांहीच न चले । सूर्येविण ॥ ८ ॥
म्हणाल अंध कवित्वें करिती । तरी हेहि सूर्याचीच गती ।
थंड जालियां आपुली मती । मग मतिप्रकाश कैचा ॥ ९ ॥
उष्ण प्रकाश तो सूर्याचा । शीत प्रकाश तो चंद्राचा ।
उष्णत्व नस्तां देह्याचा । घात होये ॥ १० ॥
याकारणें सूर्येविण । सहसा न चले कारण ।
श्रोते तुम्ही विचक्षण । शोधून पाहा ॥ ११ ॥
हरिहरांच्या अवतारमूर्ती । शिवशक्तीच्या अनंत वेक्ती ।
यापूर्वी होता गभस्ती । आतां हि आहे ॥ १२ ॥
जितुके संसारासि आले । तितुके सूर्याखालें वर्तले ।

अंती देहे त्यागून गेले । प्रभाकरादेखतां ॥ १३ ॥
 चंद्र ऐलीकडे जाला । क्षीरसागरी मधून काढिला ।
 चौदा रत्नांमधें आला । बंधु लक्ष्मीचा ॥ १४ ॥
 विश्वचक्षु हा भास्कर । ऐसें जाणती लाहानथोर ।
 याकारणें दिवाकर । श्रेष्ठांहून श्रेष्ठ ॥ १५ ॥
 अपार नभमार्ग क्रमणें । ऐसेंचि प्रत्यहीं येणें जाणें ।
 या लोकोपकाराकारणें । आज्ञा समर्थाची ॥ १६ ॥
 दिवस नस्तां अंधकार । सर्वांसी नकळे सारासार ।
 दिवसेंविण तश्कर । कां दिवाभीत पक्षी ॥ १७ ॥
 सूर्यापुढें आणिक दुसरें । कोण आणावें सामोरें ।
 तेजोरासी निर्धरें । उपमेरहित ॥ १८ ॥
 ऐसा हा सविता सकळांचा । पूर्वज होय रघुनाथाचा ।
 अगाध महिमा मानवी वाचा । काये म्हणोनि वर्णावी ॥ १९ ॥
 रघुनाथवौश पूर्वापर । येकाहूनि येक थोर ।
 मज मतिमंदास हा विचार । काये कळे ॥ २० ॥
 रघुनाथाचा समुदाव । तेथें गुंतला अंतर्भाव ।
 म्हणोनी वर्णितां महत्व । वाग्दुर्बळ मी ॥ २१ ॥
 सकळ दोषाचा परिहार । करितां सूर्यास नमस्कार ।
 स्फूर्ति वाढे निरंतर । सूर्यदर्शन घेतां ॥ २२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सूर्यस्तवननिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १६.२

समास तिसरा : पृथ्वीस्तवननिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥
 धन्य धन्य हे वसुमती । इचा महिमा सांगों किती ।
 प्राणीमात्र तितुके राहाती । तिच्या आधारें ॥ १ ॥
 अंतरिक्ष राहाती जीव । तोहि पृथ्वीचा स्वभाव ।
 देहे जड नस्तां जीव । कैसे तगती ॥ २ ॥
 जाळिती पोळिती कुदळिती । नांगरिती उकरिती खाणती ।
 मळ मूत्र तिजवरी करिती । आणी वमन ॥ ३ ॥
 नासकें कुजकें जर्जर । पृथ्वीविण कैची थार ।
 देह्यांतकाळीं शरीर । तिजवरी पडे ॥ ४ ॥
 बरें वाईट सकळ कांहीं । पृथ्वीविण थार नाही ।
 नाना धातु द्रव्य तें हि । भूमीचे पोटी ॥ ५ ॥
 येकास येक संहारिती । प्राणी भूमीवरी असती ।
 भूमी सांडून जाती । कोणीकडे ॥ ६ ॥
 गड कोठ पुरें पट्टणें । नाना देश कळती अटणें ।
 देव दानव मानव राहाणें । पृथ्वीवरी ॥ ७ ॥
 नाना रत्नें हिरे परीस । नाना धातु द्रव्यांश ।
 गुप्त प्रगट कराव्यास । पृथ्वीविण नाही ॥ ८ ॥
 मेरुमांदार हिमाचळ । नाना अष्टकुळाचळ ।
 नाना पक्षी मछ व्याळ । भूमंडळी ॥ ९ ॥
 नाना समुद्रापैलीकडे । भोंवतें आवर्णोदका कडे ।
 असंभाव्य तुटले कडे । भूमंडळाचे ॥ १० ॥

त्यामधें गुप्त विवरें । लाहानथोरें अपारें ।
 तेथें निबिड अंधकारें । वस्ती कीजे ॥ ११ ॥
 आवर्णोदक तें अपार । त्याचा कोण जाणे पार ।
 उदंड दाटले जळचर । असंभाव्य मोठे ॥ १२ ॥
 त्या जीवनास आधार पवन । निबिड दाट आणी घन ।
 फुटों शकेना जीवन । कोणेकडे ॥ १३ ॥
 त्या प्रभंजनासी आधार । कठिणपणें अहंकार ।
 ऐसा त्या भूगोळाचा पार । कोण जाणे ॥ १४ ॥
 नाना पदार्थांच्या खाणी । धातुरत्नांच्या दाटणी ।
 कल्पतरु चिंतामणी । अमृतकुंडें ॥ १५ ॥
 नाना दीपें नाना खंडें । वसती उद्वसें उदंडें ।
 तेथें नाना जीवनाची बंडें । वेगळालीं ॥ १६ ॥
 मेरुभोंवते कडे कापले । असंभाव्य कडोसें पडिलें ।
 निबिड तरु लागले । नाना जिनसी ॥ १७ ॥
 त्यासन्निध लोकांलोक । जेथें सूर्याचें फिरे चाक ।
 चंद्रादि द्रोणाद्रि मैनाक । माहां गिरी ॥ १८ ॥
 नाना देशीं पाषाणभेद । नाना जिनसी मृत्तिकाभेद ।
 नाना विभूति छंद बंद । नाना खाणी ॥ १९ ॥
 बहुरत्न हे वसुंदरा । ऐसा पदार्थ कैचा दुसरा ।
 अफाट पडिलें सैरावैरा । जिंकडे तिकडे ॥ २० ॥
 अवधी पृथ्वी फिरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे ।
 दुजी तुळणा न साहे । धरणीविषीं ॥ २१ ॥
 नाना वल्ली नाना पिकें । देसोदेसी अनेकें ।
 पाहों जातां सारिख्या सारिखें । येक हि नाही ॥ २२ ॥
 स्वर्ग मृत्यु आणिपाताळें । अपूर्व रचिलीं तीन ताळें ।
 पाताळलोकीं माहां व्याळें । वस्ती कीजे ॥ २३ ॥
 नाना वल्ली बीजांची खाणी । ते हे विशाळ धरणी ।
 अभिनव कर्त्यांची करणी । होऊन गेली ॥ २४ ॥
 गड कोठ नाना नगरें । पुरें पट्टणें मनोहरें ।
 सकळां ठाई जगदेश्वरें । वस्ती कीजे ॥ २५ ॥
 माहां बळी होऊन गेले । पृथ्वीवरी चौताळले ।
 सामर्थ्ये निराळे राहिले । हें तों घडेना ॥ २६ ॥
 असंभाव्य हे जगती । जीव कितीयेक जाती ।
 नाना अवतारपंगती । भूमंडळावरी ॥ २७ ॥
 सध्यां रोकडे प्रमाण । कांहीं करावा नलगे अनुमान ।
 नाना प्रकारीचें जीवन । पृथ्वीचेनि आधारें ॥ २८ ॥
 कित्तेक भूमी माझी म्हणती । सेवटीं आपणचि मरोन जाती ।
 कित्तेक काळ होतां जगती । जैसी तैसी ॥ २९ ॥
 ऐसा पृथ्वीचा महिमा । दुसरी काये द्यावी उपमा ।
 ब्रह्मादिकापासुनी आम्हां । आश्रयोचि आहे ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 पृथ्वीस्तवननिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १६.३

समास चौथा : आपनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

आतां सकळांचे जन्मस्थान । सकळ जीवांचे जीवन ।
जयास आपोनारायेण । ऐसें बोलिजे ॥ १ ॥
पृथ्वीस आधार आवर्णोदक । सप्तसिंधूचें सिंधोदक ।
नाना मेघीचें मेघोदक । भूमंडळीं चालिलें ॥ २ ॥
नाना नद्या नाना देसी । वाहात मिळाल्या सागरासी ।
लाहानथोर पुण्यरासी । अगाध महिमे ॥ ३ ॥
नद्या पर्वतीं हून कोंसळल्या । नाना सांकडीमधें रिचविल्या ।
धवाबां खळाळां चालिल्या । असंभाव्य ॥ ४ ॥
कूप बावी सरोवरें । उदंड तळीं थोरथोरें ।
निर्मळें उचंबळती नीरें । नाना देसी ॥ ५ ॥
गायेमुखें पाट जाती । नाना कालवे वाहती ।
नाना झऱ्या झिरपती । झरती नीरें ॥ ६ ॥
डुरें विहीरें पाझर । पर्वत फुटोन वाहे नीर ।
ऐसे उदकाचे प्रकार । भूमंडळीं ॥ ७ ॥
जितुके गिरी तितुक्या धारा । कोंसळती भयंकरा ।
पाभळ वाहाळा अपारा । उकळ्या सांडिती ॥ ८ ॥
भूमंडळीचें जळ आघवें । किती म्हणोनी सांगावें ।
नाना कारंजीं आणावें । बांधोनी पाणी ॥ ९ ॥
डोहो डवके खबाडीं टांकीं । नाना गिरिकंदरी अनेकीं ।
नाना जळें नाना लोकीं । वेगळालीं ॥ १० ॥
तीर्थे येकाहून येक । माहां पवित्र पुण्यदायक ।
अगाध महिमा शास्त्रकारक । बोलोनि गेले ॥ ११ ॥
नाना तीर्थांची पुण्योदके । नाना स्थळोस्थळीं सीतळोदके ।
तैसींच नाना उष्णोदके । ठाई ठाई ॥ १२ ॥
नाना वल्लीमधें जीवन । नाना फळीं फुलीं जीवन ।
नाना कंदीं मुळीं जीवन । गुणकारके ॥ १३ ॥
क्षीरोदके सिंधोदके । विषोदके पीयूषोदके ।
नाना स्थळांतरी उदके । नाना गुणाचीं ॥ १४ ॥
नाना युक्षदंडाचे रस । नाना फळांचे नाना रस ।
नाना प्रकारीचे गोरस । मद पारा गुळत्र ॥ १५ ॥
नाना मुक्तफळांचें पाणी । नाना रत्नी तळपें पाणी ।
नाना शस्त्रामधें पाणी । नाना गुणाचें ॥ १६ ॥
शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । नाना उदकाचे नाना भेद ।
विवरोन पाहातां विशद । होत जातें ॥ १७ ॥
उदकाचे देह केवळ । उदकाचेंचि भूमंडळ ।
चंद्रमंडळ सूर्यमंडळ । उदकाकरितां ॥ १८ ॥
क्षारसिंधु क्षीरसिंधु । सुरासिंधु आज्यसिंधु ।
दधिसिंधु युक्षरससिंधु । शुद्ध सिंधु उदकाचा ॥ १९ ॥
ऐसें उदक विस्तारलें । मुळापासून सेवटा आलें ।
मधेहि ठाई ठाई उमटलें । ठाई ठाई गुप्त ॥ २० ॥
जे जे बीजीं मिश्रीत जालें । तो तो स्वाद घेऊन उठिलें ।
उसामधें गोडीस आलें । परम सुंदर ॥ २१ ॥

उदकाचें बांधा हें शरीर । उदक चि पाहिजे तदनंतर ।
उदकचि उत्पत्तिविस्तार । किती म्हणोनी सांगावा ॥ २२ ॥
उदक तारक उदक मारक । उदक नाना सौख्यदायेक ।
पाहातां उदकाचा विवेक । अलोलिक आहे ॥ २३ ॥
भूमंडळीं धावे नीर । नाना ध्वनी त्या सुंदर ।
धवाबां धवाबां थोर । रिचवती धारा ॥ २४ ॥
ठाई ठाई डोहो तुंबती । विशाळ तळीं डबाबिती ।
चबाबिती धबाबिती । कालवे पाट ॥ २५ ॥
येकी पालथ्या गंगा वाहाती । उदकें सन्निधचि असती ।
खळाळां झरे वाहाती । भूमीचे पोटी ॥ २६ ॥
भूगर्भी डोहो भरलें । कोणही देखिले ना ऐकिले ।
ठाई ठाई झोवीरे जाले । विदुल्यतांचे ॥ २७ ॥
पृथ्वीतळीं पाणी भरलें । पृथ्वीमधें पाणी खेळे ।
पृथ्वीवरी प्रगटलें । उदंड पाणी ॥ २८ ॥
स्वर्गमृत्युपाताळीं । येक नदी तीन ताळीं ।
मेघोदक अंतराळीं । वृष्टी करी ॥ २९ ॥
पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ दहन ।
दहनाचें मूळ पवन । थोराहून थोर ॥ ३० ॥
त्याहून थोर परमेश्वर । महद्भूतांचा विचार ।
त्याहून थोर परात्पर । परब्रह्म जाणावें ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
आपनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १६.४

समास पांचवा : अग्निनिरूपण
॥ श्रीराम ॥
धन्य धन्य हा वैश्वानरु । होये रघुनाथाचा श्वशुरु ।
विश्वव्यापक विश्वभरु । पिता जानकीचा ॥ १ ॥
ज्याच्या मुखें भगवंत भोक्ता । जो ऋषीचा फळदाता ।
तमहिमरोगहर्ता । भर्ता विश्वजनाचा ॥ २ ॥
नाना वर्ण नाना भेद । जीवमात्रास अभेद ।
अभेद आणी परम शुध । ब्रम्हादिकासी ॥ ३ ॥
अग्नीकरितां सृष्टी चाले । अग्नीकरितां लोक धाले ।
अग्नीकरितां सकळ ज्याले । लाहानथोर ॥ ४ ॥
अग्नीनें आळलें भूमंडळ । लोकांस राहव्या जालें स्थळ ।
दीप दीपिका नाना ज्वाळ । जेथें तेथें ॥ ५ ॥
पोटामधें जठराग्नी । तेणें क्षुधा लागे जर्नी ।
अग्नीकरितां भोजनीं । रुची येते ॥ ६ ॥
अग्नी सर्वांगीं व्यापक । उष्णें राहे कोणी येक ।
उष्ण नस्तां सकळ लोक । मरोन जाती ॥ ७ ॥
आर्धी अग्नी मंद होतो । पुढें प्राणी तो नासतो ।
ऐसा हा अनुभव येतो । प्राणीमात्रासी ॥ ८ ॥
असतां अग्नीचें बळ । शत्रु जिंके तात्काळ ।
अग्नी आहे तावत्काळ । जिणें आहे ॥ ९ ॥
नाना रस निर्माण जाले । अग्नीकरितां निपजले ।

माहारोगी आरोग्य जाले । निमिषमात्रं ॥ १० ॥
 सूर्य सकळांहून विशेष । सूर्याउपरी अग्नीप्रकाश ।
 रात्रभागीं लोक अग्नीस । साहें करिती ॥ ११ ॥
 अंत्यजगृहीचा अग्नी आणिला । त्यास दोष नाही बोलिला ।
 सकळां गृही पवित्र जाला । वैश्वानरु ॥ १२ ॥
 अग्नीहोत्र नाना याग । अग्नीकरितां होती सांग ।
 अग्नी त्रुप्त होतां मग । सुप्रसन्न होतो ॥ १३ ॥
 देव दानव मानव । अग्नीकरितां चाले सर्व ।
 सकळ जनासी उपाव । अग्नी आहे ॥ १४ ॥
 लग्नें करिती थोर थोर । नाना दारूचा प्रकार ।
 भूमंडळीं यात्रा थोर । दारूनें ओभती ॥ १५ ॥
 नाना लोक रोगी होती । उष्ण औशधे सेविती ।
 तेणे लोक आरोग्य होती । वन्हीकरितां ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणास तनुमनु । सूर्यदेव हुताशनु ।
 येतद्विषई अनुमानु । कांहींच नाही ॥ १७ ॥
 लोकामध्यें जठरानळु । सागरी आहे वडवनाळु ।
 भूगोळाबाहेर आवर्णानळु । शिवनेत्री विदुल्यता ॥ १८ ॥
 कुपीपासून अग्नी होतो । उंचदपणीं अग्नी निघतो ।
 काष्ठमंधनी प्रगटतो । चकमकेनें ॥ १९ ॥
 अग्नी सकळां ठाई आहे । कठीण घिसणीं प्रगट होये ।
 आग्यासपें दग्ध होये । गिरिकंदरें ॥ २० ॥
 अग्नीकरितां नाना उपाये । अग्नीकरितां नाना अपाय ।
 विवेकेविण सकल होये । निरार्थक ॥ २१ ॥
 भूमंडळीं लाहानथोर । सकळांस वन्हीचा आधार ।
 अग्निमुखें परमेश्वर । संतुष्ट होये ॥ २२ ॥
 ऐसा अग्नीचा महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा ।
 उत्तरोत्तर अगाध महिमा । अग्नीपुरुषाचा ॥ २३ ॥
 जीत असतां सुखी करी । मेल्यां प्रेत भस्म करी ।
 सर्वभक्षकु त्याची थोरी । काये म्हणोनी सांगावी ॥ २४ ॥
 सकळ सृष्टीचा संहार । प्रलय करी वैश्वानर ।
 वैश्वानरें पदार्थमात्र । कांहींच उरेना ॥ २५ ॥
 नाना होम उदंड करिती । घरोघरी वैश्वदेव चालती ।
 नाना क्षेत्रीं दीप जळती । देवापासीं ॥ २६ ॥
 दीपाराधनें निलांजनें । देव वोवाळिजे जनें ।
 खरें खोटें निवडणें । दिव्य होतां ॥ २७ ॥
 अष्टधा प्रकृती लोक तिन्ही । सकळ व्यापून राहिला वन्ही ।
 अगाध महिमा वदनीं । किती म्हणोनी बोलावा ॥ २८ ॥
 च्यारी शृंगें त्रिपदीं जात । दोनी शिरें सप्त हात ।
 ऐसा बोलिला शास्त्रार्थ । प्रचितीविण ॥ २९ ॥
 ऐसा वन्ही उष्णमूर्ती । तो मी बोलिलों येथामती ।
 न्यून्यपूर्ण क्षमा श्रोतीं । केलें पाहिजे ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अग्निनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १६.५

समास सहावा : वायुस्तवन
 ॥ श्रीराम ॥
 धन्य धन्य हा वायुदेव । याचा विचित्र स्वभाव ।
 वायोकरितां सकळ जीव । वर्तती जनीं ॥ १ ॥
 वायोकरितां श्वासोश्वास । नाना विद्यांचा अभ्यास ।
 वायोकरितां शरीरास । चळण घडे ॥ २ ॥
 चळण वळण प्रासारण । निरोधन आणी आकोचन ।
 प्राण अपान व्यान उदान । समान वायु ॥ ३ ॥
 नाग कूर्म कर्कश वायो । देवदत्त धनंजयो ।
 ऐसे हे वायोचे स्वभावो । उदंड असती ॥ ४ ॥
 वायो ब्रह्मांडी प्रगटला । ब्रह्मांडदेवतांस पुरवला ।
 तेथुनी पिंडी प्रगटला । नाना गुणें ॥ ५ ॥
 स्वर्गलोकीं सकळ देव । तैसेचि पुरुषार्थी दानव ।
 मृत्यलोकींचे मानव । विख्यात राजे ॥ ६ ॥
 नरदेही नाना भेदे । अनंत भेदाचीं श्वापदे ।
 वनचरें जळचरें आनंदें । क्रीडा करिती ॥ ७ ॥
 त्या समस्तांमधें वायु खेळे । खेचरकुळ अवघें चळे ।
 उठती वन्हीचे उवाळे । वायोकरितां ॥ ८ ॥
 वायो मेघाचें भरण भरी । सर्वेंच पिटून परतें सारी ।
 वायो ऐसा कारबारी । दुसरा नाही ॥ ९ ॥
 परी ते आत्मयाची सत्ता । वर्ते शरीरी तत्वता ।
 परी व्यापकपणें या समर्था । तुळणा नाही ॥ १० ॥
 गिरीहून दाट फौजा । मेघ उठिले लोककाजा ।
 गर्जगर्जो तडक विजा । वायोबळें ॥ ११ ॥
 चंद्रसूर्य नक्षत्रमाळा । ग्रहमंडळें मेघमाळा ।
 ये ब्रह्मांडीं नाना कळा । वायोकरितां ॥ १२ ॥
 येकवटलें तें निवडेना । कालवलें तें वेगळें होयेना ।
 तैसें हे बेंचाड नाना । केवी कळे ॥ १३ ॥
 वायो सुटे सरारां । असंभाव्य पडतीगारा ।
 तैसे जीव हे नीरास । सरिसे पडती ॥ १४ ॥
 वायुरूपें कमळकळा । तोचि आधार जळा ।
 तया जळाच्या आधारें भूगोळा । शेषें धरिलें ॥ १५ ॥
 शोषास पवनाचा आहार । आहारें फुगे शरीर ।
 तरी मग घेतला भार । भूमंडळाचा ॥ १६ ॥
 माहांकूर्माचें शरीर भलें । नेणों ब्रह्मांड पालथें घातलें ।
 येवढें शरीर तें राहिलें । वायोचेनी ॥ १७ ॥
 वाराहें आपुलें दंतीं । पृथ्वी धरिली होती ।
 तयाची येवढी शक्ती । वायुबळें ॥ १८ ॥
 ब्रह्म विष्णु महेश्वर । चौथा आपण जगदेश्वर ।
 वायोस्वरूप विचार । विवेकी जाणती ॥ १९ ॥
 तेतिस कोटी सुरवर । अद्यासी सहस्र ऋषेश्वर ।
 सिध योगी भारेंभार । वायोकरितां ॥ २० ॥
 नव कोटी कात्यायणी । छेपन कोटी च्यामुंडिणी ।

औट कोटी भूतखाणी । वायोरूपें ॥ २१ ॥
 भूतें देवतें नाना शक्ती । वायोरूप त्यांच्या वेक्ती ।
 नाना जीव नेणो किती । भूमंडळी ॥ २२ ॥
 पिंडीं ब्रह्मांडीं पुरवला । बाहेर कंचुकास गेला ।
 सकळां ठाई पुरवला । समर्थ वायु ॥ २३ ॥
 ऐसा हा समर्थ पवन । हनुमंत जयाचा नंदन ।
 रघुनाथस्मरणीं तनमन । हनुमंताचें ॥ २४ ॥
 हनुमंत वायोचा प्रसीध । पित्यापुत्रांस नाही भेद ।
 म्हणोनि दोषेहि अभेद । पुरुषार्थविषीं ॥ २५ ॥
 हनुमंतास बोलिजे प्राणनाथ । येणें गुणें हा समर्थ ।
 प्राणेंविण सकळ वेर्थ । होत जातें ॥ २६ ॥
 मार्गें मृत्य आला हनुमंता । तेव्हां वायो रोधला होता ।
 सकळ देवांस आवस्ता । प्राणांत मांडलें ॥ २७ ॥
 देव सकळ मिळोन । केलें वायुचें स्तवन ।
 वायो प्रसन्न होऊन । मोकळें केलें ॥ २८ ॥
 म्हणोनि प्रतापी थोर । हनुमंत ईश्वरी अवतार ।
 याचा पुरुषार्थ सुरवर । पाहातचि राहिले ॥ २९ ॥
 देव कारागृही होते । हनुमंतें देखिलें अवचितें ।
 संव्हार करुनी लंकेभोंवतें । विटंबून पाडिलें ॥ ३० ॥
 उसिणें घेतलें देवांचें । मूळ शोधिलें राक्षसांचें ।
 मोठें कौतुक पुच्छक्रेताचें । आश्चर्य वाटे ॥ ३१ ॥
 रावण होता सिंहासनावरी । तेथें जाऊन ठोंसरे मारी ।
 लंकेमधें निरोध करी । उदक कैचें ॥ ३२ ॥
 देवास आधार वाटला । मोठा पुरुषार्थ देखिला ।
 मनामधें रघुनाथाला । करुणा करिती ॥ ३३ ॥
 दैत्य आवधे संव्हारिले । देव तत्काळ सोडिले ।
 प्राणीमात्र सुखी जाले । त्रयलोक्यवासी ॥ ३४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 वायोस्तवननिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १६.६

समास सातवा : महद्भूतनिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥
 पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ अग्न ।
 अग्नीचें मूळ पवन । मार्गां निरोपिलें ॥ १ ॥
 आतां ऐका पवनाचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ ।
 अत्यंतचि चंचळ । सकळामधें ॥ २ ॥
 तो येतो जातो दिसेना । स्थिर होऊन बैसेना ।
 ज्याचें रूप अनुमानेना । वेदश्रुतीसी ॥ ३ ॥
 मुळीं मुळींचें स्फुर्ण । तेंचि अंतरात्म्याचें लक्षण ।
 जगदेश्वरापासून त्रिगुण । पुढें जालें ॥ ४ ॥
 त्रिगुणापासून जालीं भूतें । पावलीं पष्ट दशतें ।
 त्या भूतांचें स्वरूप तें । विवेकें वोळखावें ॥ ५ ॥
 त्यामधें मुख्य आकाश । चौ भूतांमधें विशेष ।
 याच्या प्रकाशें प्रकाश । सकळ कांहीं ॥ ६ ॥

येक विष्णु महद्भूत । ऐसा भूतांचा संकेत ।
 परंतु याची प्रचीत । पाहिली पाहिजे ॥ ७ ॥
 विस्तारें बोलिलीं भूतें । त्या भूतांमधें व्यापक तें ।
 विवरोन पाहातां येतें । प्रत्ययासी ॥ ८ ॥
 आत्मयाच्या चपळपणापुढें । वायो तें किती बापुडें ।
 आत्म्याचें चपळपण रोकडें । समजोन पाहावें ॥ ९ ॥
 आत्म्यावेगळें काम चालेना । आत्मा दिसेना ना आडळेना ।
 गुप्तरूपें विचार नाना । पाहोन सोडी ॥ १० ॥
 पिंड ब्रह्मांड व्यापून धरिलें । नाना शरीरीं विळासलें ।
 विवेकी जनासी भासलें । जगदांतरी ॥ ११ ॥
 आत्म्याविण देहे चालती । हें तो न घडे कल्पांती ।
 अष्टधा प्रकृतींच्या वेक्ती । रूपासी आल्या ॥ १२ ॥
 मूळापासून सेवटवरी । सकळ कांहीं आत्माच करी ।
 आत्म्यापैलीकडे निर्विकारी । परब्रह्म तें ॥ १३ ॥
 आत्मा शरीरीं वर्ततो । इंद्रियेंग्राम चेटवितो ।
 नाना सुखदुःखें भोगितो । देह्यात्मयोगें ॥ १४ ॥
 सप्तकंचुक हें ब्रह्मांड । त्यामधें सप्तकंचुक पिंड ।
 त्या पिंडामधें आत्मा जाड । विवेकें वोळखा ॥ १५ ॥
 शब्द ऐकोन समजतो । समजोन प्रत्योत्तर देतो ।
 कठीण मृद सीतोष्ण जाणतो । त्वचेमधें ॥ १६ ॥
 नेत्रीं भरोनी पदार्थ पाहाणें । नाना पदार्थ परीक्षणें ।
 उंच नीच समजणें । मनामधें ॥ १७ ॥
 क्रूरदृष्टी सौम्यदृष्टी । कपटदृष्टी कृपादृष्टी ।
 नाना प्रकारींच्या दृष्टी । भेद जाणे ॥ १८ ॥
 जिव्हेमधें नाना स्वाद । निवडून जाणे भेदाभेद ।
 जें जें जाणें तें तें विशद । करुनी बोले ॥ १९ ॥
 उत्तम अन्नाचे परिमळ । नाना सुगंध परिमळ ।
 नाना फळांचे परिमळ । घ्राणइंद्रियें जाणे ॥ २० ॥
 जिव्हेनें स्वाद घेणें बोलणें । पाणीइंद्रियें घेणें देणें ।
 पादइंद्रियें येणें जाणें । सर्वकाळ ॥ २१ ॥
 शिस्नइंद्रियें सुरतभोग । गुदइंद्रियें मळोत्सर्ग ।
 मनकेंरुनी सकळ सांग । कल्पून पाहे ॥ २२ ॥
 ऐसें व्यापार परोपरी । त्रिभुवनीं येकलाचि करी ।
 त्याची वर्णावया थोरी । दुसरा नाही ॥ २३ ॥
 त्याविण दुसरा कैचा । जे महिमा सांगावा तयाचा ।
 व्याप आटोप आत्मयाचा । न भूतो न भविष्यति ॥ २४ ॥
 चौदा विद्या चौसष्टी कळा । धूर्तपणाच्या नाना कळा ।
 वेद शास्त्र पुराण जिव्हाळा । तेणेंविण कैचा ॥ २५ ॥
 येहलोकीचा आचार । परलोकीं सारासारविचार ।
 उभय लोकींचा निर्धार । आत्माच करी ॥ २६ ॥
 नाना मतें नाना भेद । नाना संवाद वेवाद ।
 नाना निश्चय भेदाभेद । आत्माच करी ॥ २७ ॥
 मुख्यतत्त्व विस्तारलें । तेणें तयास रूप आणिलें ।

येणेंकरितां सार्थक जालें । सकळ कांहीं ॥ २८ ॥
 लिहिणें वाचणें पाठांतर करणें । पुसणें सांगणें अर्थ करणें ।
 गाणें बाजवणें नाचणें । आत्म्याचकरितां ॥ २९ ॥
 नाना सुखें आनंदतो । नाना दुःखें कष्टी होतो ।
 देहे धरितो आणी सोडितो । नानाप्रकारें ॥ ३० ॥
 येकलाचि नाना देहे धरी । येकलाचि नटे परोपरी ।
 नट नाट्यकळा कुसरी । त्याविण नाही ॥ ३१ ॥
 येकलाचि जाला बहुरूपी । बहुरूपी बहुसाक्षपी ।
 बहुरूपें बहुप्रतापी । आणी लंडी ॥ ३२ ॥
 येकलाचि विस्तारला कैसा । पाहे बहुविध तमासा ।
 दंपत्येविण कैसा । विस्तारला ॥ ३३ ॥
 स्त्रियांस पाहिजे पुरुष । पुरुषासी पाहिजे स्त्रीवेष ।
 ऐसा आवडीचा संतोष । परस्परें ॥ ३४ ॥
 स्थळाचें मूळ तें लिंग । लिंगामधें हें प्रसंग ।
 येणें प्रकारें जग । प्रत्यक्ष चाले ॥ ३५ ॥
 पुरुषांचा जीव स्त्रियांची जीवी । ऐसी होते उठाठेवी ।
 परी या सूक्ष्माची गोवी । समजली पाहिजे ॥ ३६ ॥
 स्थळांकरितां वाटे भेद । सूक्ष्मीं आवघेंचि अभेद ।
 ऐसें बोलणें निरुध । प्रत्यया आलें ॥ ३७ ॥
 बायकोनें बायकोस भोगिलें । ऐसें नाही कीं घडलें ।
 बायकोस अंतरी लागलें । ध्यान पुरुषाचें ॥ ३८ ॥
 स्त्रीसी पुरुष पुरुषास वधु । ऐसा आहे हा समंधु ।
 याकारणें सूक्ष्म संवादु । सुक्ष्मीं च आहे ॥ ३९ ॥
 पुरुषइच्छेमध्ये प्रकृती । प्रकृतीमध्ये पुरुषवेक्ती ।
 प्रकृतीपुरुष बोलती । येणें न्यायें ॥ ४० ॥
 पिंडावरून ब्रह्मांड पाहावें । प्रचीतीनें प्रचीतीस घ्यावें ।
 उमजेना तरी उमजावें । विवरविवरों ॥ ४१ ॥
 द्वैतइच्छा होते मुळी । तरी ते आली भूमंडळी ।
 भूमंडळीं आणी मुळीं । रजु पाहावें ॥ ४२ ॥
 येथें मोठा जाला साक्षेप । फिटला श्रोतयांचा आक्षेप ।
 जे प्रकृतीपुरुषाचें रूप । निवडोन गेलें ॥ ४३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 महद्भूतनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १६.७

समास आठवा : आत्मारामनिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥
 नमूं गणपती मंगळमूर्ती । ज्याचेनि मतिस्फूर्ती ।
 लोक भजनी स्तवन करिती । आत्म्याचें ॥ १ ॥
 नमूं वैखरी वागेश्वरी । अभ्यांतरीं प्रकाश करी ।
 नाना भरोवरी विवरी । नाना विद्या ॥ २ ॥
 सकळ जनांमध्ये नाम । रामनाम उत्तमोत्तम ।
 श्रम जाउनी विश्राम । चंद्रमौळी पावला ॥ ३ ॥
 नामाचा महिमा थोर । रूप कैसें उत्तरोत्तर ।
 परात्पर परमेश्वर । त्रयलोक्यधर्ता ॥ ४ ॥

आत्माराम चहुंकडे । लोक वावडे जिकडे तिकडे ।
 देहे पडे मृत्य घडे । आत्म्याविण ॥ ५ ॥
 जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा । जगदात्मा विश्वात्मा गुप्तात्मा ।
 आत्मा अंतरत्मा सूक्ष्मात्मा । देवदानवमानवीं ॥ ६ ॥
 सकळ मार्ग चालती बोलती । अवतारपंगतीची गती ।
 आत्म्याकरितां होत जाती । ब्रह्मादिक ॥ ७ ॥
 नादरूप जोतीरूप । साक्षरूप सत्तारूप ।
 चैतन्यरूप सस्वरूप । द्रष्टारूप जाणिजे ॥ ८ ॥
 नरोत्तमु विरोत्तमु । पुरुषोत्तमु रघोत्तमु ।
 सर्वोत्तमु उत्तमोत्तमु । त्रयलोक्यवासी ॥ ९ ॥
 नाना खटपट आणी चटपट । नाना लटपट आणि झटपट ।
 आत्मा नसतां सर्व सपाट । चहुंकडे ॥ १० ॥
 आत्म्याविण वेडें कुडें । अत्म्याविण मडें बापुडें ।
 आत्म्याविण थडें रोकडें । शरीराचें ॥ ११ ॥
 आत्मज्ञानी समजे मनीं । पाहे जनी आत्मयालागुनी ।
 भुवनी अथवा त्रिभुवनीं । अत्म्याविणें वोस ॥ १२ ॥
 परम सुंदर आणि चतुर । जाणे सकळ सारासार ।
 आत्म्याविण अंधकार । उभय लोकीं ॥ १३ ॥
 सर्वांगीं सिध सावध । नाना भेद नाना वेध ।
 नाना खेद आणी आनंद । तेणेंचिकरितां ॥ १४ ॥
 रंक अथवा ब्रह्मादिक । येकचि चालवी अनेक ।
 पाहावा नित्यानित्यविवेक । कोण्हयेकें ॥ १५ ॥
 ज्याचे घरी पद्मिणी नारी । आत्मा तंवरी आवडी धरी ।
 आत्मा गेलियां शरीरीं । तेज कैचें ॥ १६ ॥
 आत्मा दिसेना ना भासेना । बाह्याकारें अनुमानेना ।
 नाना मनाच्या कल्पना । आत्म्याचेनी ॥ १७ ॥
 आत्मा शरीरीं वास्तव्य करी । अवघें ब्रह्मांड विवरी भरी ।
 वासना भावना परोपरीं । किती म्हणोनी सांगाव्या ॥ १८ ॥
 मनाच्या अनंत वृत्ती । अनंत कल्पना धरिती ।
 अनंत प्राणी सांगो किती । अंतर त्यांचें ॥ १९ ॥
 अनंत राजकारणें धरणें । कुबुधी सुबुधी विवरणें ।
 कळों नेदणें चुकावणें । प्राणीमात्रासी ॥ २० ॥
 येकास येक जपती टपती । येकास येक खपती लपती ।
 शत्रुपणाची स्थिती गती । चहुंकडे ॥ २१ ॥
 पृथ्वीमध्ये परोपरीं । येकास येक संतरी ।
 कित्तेक भक्त परोपरीं । परोपकार करिती ॥ २२ ॥
 येक आत्मा अनंत भेद । देहेपरत्वे घेती स्वाद ।
 आत्मा ठाईचा अभेद । भेद हि धरी ॥ २३ ॥
 पुरुषास स्त्री पाहिजे । स्त्रीस पुरुष पाहिजे ।
 नवरीस नवरी पाहिजे । हें तों घडेना ॥ २४ ॥
 पुरुषाचा जीव स्त्रीयांची जीवी । ऐसी नाही उठाठेवी ।
 विषयसुखाची गोवी । तेथें भेद आहे ॥ २५ ॥
 ज्या प्राण्यास जो आहार । तेथेंचि होती तत्पर ।

पशूचे आहारीं नर । अनादरें वर्तती ॥ २६ ॥
 आहारभेद देहेभेद । गुप्त प्रगट उदंड भेद ।
 तैसाचि जाणावा आनंद । वेगळाला ॥ २७ ॥
 सिंधु भूगर्भीचीं नीरें । त्या नीरामधील शरीरें ।
 आवर्णोदकाचीं जळचरें । अत्यंत मोठी ॥ २८ ॥
 सूक्ष्म दृष्टी आणितां मना । शरीराचा अंत लागेना ।
 मा तो अंतरात्मा अनुमाना । कैसा येतो ॥ २९ ॥
 देह्यात्मयोग शोधून पाहिला । तेणें कांहीं अनुमानला ।
 स्थूलसूक्ष्माचा गलबला । गथागोवी ॥ ३० ॥
 गथागोवी उगवाव्याकारणें । केलीं नाना निरूपणें ।
 अंतरात्मा कृपाळुपणें । बहुतां मुखें बोलिला ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आत्मारामनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १६.८

समास नववा : नाना उपासनानिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥
 पृथ्वीमधें लोक नाना । त्यास नाना उपासना ।
 भावार्थें प्रवर्तले भजना । ठाईं ठाईं ॥ १ ॥
 अपुल्या देवास भजती । नाना स्तुती स्तवनें करिती ।
 जे जे निर्गुण म्हणिती । उपासनेसी ॥ २ ॥
 याचा कैसा आहे भाव । मज सांगिजे अभिप्राव ।
 अरे हा स्तुतीचा स्वभाव । ऐसा आहे ॥ ३ ॥
 निर्गुण म्हणिजे बहुगुण । बहुगुणी अंतरात्मा जाण ।
 सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण । प्रचित पाहा ॥ ४ ॥
 सकळ जनासी मानावें तें । येका अंतरात्म्यास पावतें ।
 अधिकारपरत्वे तें । मान्य कीजे ॥ ५ ॥
 श्रोता म्हणे हा अनुमान । मुळीं घालावें जीवन ।
 तें पावे पानोपान । हे सध्या प्रचिती ॥ ६ ॥
 वक्ता म्हणे तुळसीवरी । उदक घालावें पात्रभरी ।
 परी न थिरे निमिषभरी । भूमीस भेदे ॥ ७ ॥
 थोरा वृक्षास कैसें करावें । सेंद्र्या पात्र कैसें न्यावें ।
 याचा अभिप्राव देवें । मज निरोपावा ॥ ८ ॥
 प्रजन्याचें उदक पडतें । तें तों मुळाकडे येतें ।
 हात चि पावेना तेथें । काये करिती ॥ ९ ॥
 सकळास मूळ सांपडे । ऐसें पुण्य कैचें घडे ।
 साधुजनाचें पवाडे । विवेकीं मन ॥ १० ॥
 तथापी वृक्षांचेनि पडिपाडें । जीवन घालितां कोठें पडे ।
 ये गोष्टीचें सांकडें । कांहींच नाही ॥ ११ ॥
 मागील आशकेचें निर्शन । होतां जालें समाधान ।
 आतां गुणास निर्गुण । कैसें म्हणती ॥ १२ ॥
 चंचळपणें विकारलें । सगुण ऐसें बोलिलें ।
 येर तें निर्गुण उरलें । गुणातीत ॥ १३ ॥
 वक्ता म्हणे हा विचार । शोधून पाहावें सारासार ।
 अंतरीं राहातां निर्धार । नांव नाही ॥ १४ ॥

विवेकेंचि तो मुख्य राजा । आणि सेवकाचें नांव राजा ।
 याचा विचार समजा । वेवाद खोटा ॥ १५ ॥
 कल्पांतप्रळई जें उरलें । तें निर्गुण ऐसें बोलिलें ।
 येर तें अवघेचि जालें । मायेमधें ॥ १६ ॥
 सेना शाहार बाजार । नाना यात्रा लाहानथोर ।
 शब्द उठती अपार । कैसे निवडावे ॥ १७ ॥
 काळामधें प्रज्यन्यकाळ । मध्यरात्रीं होतां निवळ ।
 नाना जीव बोलती सकळ । कैसे निवडावे ॥ १८ ॥
 नाना देश भाषा मते । भूमंडळीं असंख्याते ।
 बहु ऋषी बहु मते । कैसे निवडावीं ॥ १९ ॥
 वृष्टी होतां च अंकुर । सृष्टीवरी निघती अपार ।
 नाना तरु लाहानथोर । कैसे निवडावे ॥ २० ॥
 खेचरें भूचरें जळचरें । नाना प्रकारींचीं शरीरें ।
 नाना रंग चित्रविचित्रें । कैसे निवडावीं ॥ २१ ॥
 कैसें दृश्य आकारलें । नानापरीं विकारलें ।
 उदंडचि पैसावलें । कैसें निवडावें ॥ २२ ॥
 पोकळीमधें गंधर्वनगरें । नाना रंग लाहनथोरें ।
 बहु वेक्ति बहु प्रकारें । कैसे निवडावीं ॥ २३ ॥
 दिवसरजनीचे प्रकार । चांदिणें आणी अंधकार ।
 विचार आणी अविचार । कैसा निवडावा ॥ २४ ॥
 विसार आणी आठवण । नेमस्त आणी वाष्कळपण ।
 प्रचित आणी अनुमान । येणें रिती ॥ २५ ॥
 न्याय आणी अन्याय । होय आणी न होये ।
 विवेकेंविण काये । उमजों जाणे ॥ २६ ॥
 कार्यकर्ता आणी निकामी । शूर आणी कुकर्मी ।
 धर्मी आणी अधर्मी । कळला पाहिजे ॥ २७ ॥
 धनाद्व्य आणि दिवाळखोर । साव आणि तश्कर ।
 खरें खोटें हा विचार । कळला पाहिजे ॥ २८ ॥
 वरिष्ठ आणि कनिष्ठ । भ्रष्ट आणी अंतरनिष्ठ ।
 सारासार विचार पष्ट । कळला पाहिजे ॥ २९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 नाना उपासनानिरूपणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ १६.९

समास दहावा : गुणभूतनिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥
 पंचभूतें चाले जग । पंचभूतांची लगबग ।
 पंचभूतें गेलियां मग । काये आहे ॥ १ ॥
 श्रोता वक्त्यास बोले । भूतांचे महिमे वाढविले ।
 आणि त्रिगुण कोठें गेले । सांगा स्वामी ॥ २ ॥
 अंतरात्मा पांचवे भूत । त्रिगुण त्याचें अंगभूत ।
 सावध करूनियां चित्त । बरें पाहें ॥ ३ ॥
 भूत म्हणिजे जितुकें जालें । त्रिगुण जाल्यांत आले ।
 इतुकेन मूळ खंडलें । आशकेचें ॥ ४ ॥
 भूतांवेगळें कांहीं नाही । भूतजात हें सर्व हि ।

येकावेगळें येक कांहीं । घडेचिना ॥ ५ ॥
 आत्म्याचेनी जाला पवन । पवनाचेन प्रगटे अग्न ।
 अग्नीपासून जीवन । ऐसें बोलती ॥ ६ ॥
 जीवन आवघें डबाविलें । तें रविमंडळें आळलें ।
 वन्हीवायोचेन जालें । भूमंडळ ॥ ७ ॥
 वन्ही वायो रवी नस्तां । तरी होते उदंड सीतळता ।
 ते सीतळतेमधें उष्णता । येणें न्यायें ॥ ८ ॥
 आवघें वर्मासी वर्म केलें । तरीच येवढें फांपावलें ।
 देहेमात्र तितुकें जालें । वर्माकरितां ॥ ९ ॥
 आवघें सीतळचि असतें । तरी प्राणीमात्र मरोनी जातें ।
 आवघ्या उष्णचि करपते । सकळ कांहीं ॥ १० ॥
 भूमंडळ आळोन गोठलें । तें रविकिणें वाळोन गेलें ।
 मग सहज चि देवें रचिलें । उपायासी ॥ ११ ॥
 म्हणोनी केला प्रज्यन्यकाळ । थंड जालें भूमंडळ ।
 पुढेंउष्ण कांहीं सीतळ । सीतकाळ जाणावा ॥ १२ ॥
 सीतकाळें कष्टले लोक । कर्पोन गेलें वृक्षादिक ।
 म्हणोन पुढें कौतुक । उष्णकाळाचें ॥ १३ ॥
 त्याहिमधें प्रातःकाळ । माध्यानकाळ सायंकाळ ।
 सीतकाळ उष्णकाळ । निर्माण केले ॥ १४ ॥
 ऐसें येकामागें येक केलें । विलेनें नेमस्त लाविलें ।
 येणेंकरितां जगले । प्राणीमात्र ॥ १५ ॥
 नाना रसें रोग कठिन । म्हणोनी औषधी केल्या निर्माण ।
 परंतु सृष्टीचें विवरण । कळलें पाहिजे ॥ १६ ॥
 देहेमूळ रक्त रेत । त्या आपाचे होती दात ।
 ऐसीच भूमंडळीं प्रचित । नाना रत्नांची ॥ १७ ॥
 सकळांसी मूळ जीवन बांधा । जीवनें चाले सकळ धंदा ।
 जीवनेंविण हरिगोविंदा । प्राणी कैचे ॥ १८ ॥
 जीवनाचें मुक्ताफळ । शुक्रासारिखें सुढाळ ।
 हिरे माणिके इंद्रनीळ । ते जळें जाले ॥ १९ ॥
 महिमा कोणाचा सांगावा । जाला कर्दमुचि आघवा ।
 वेगळवेगळु निवडावा । कोण्या प्रकारें ॥ २० ॥

परंतु बोलिलें कांहींयेक । मनास कळावया विवेक ।
 जनानामधें तार्किक लोक । समजती आघवें ॥ २१ ॥
 आवघें समजलें हें घडेना । शास्त्रांशास्त्रांसीं पडेना ।
 अनुमानें निश्चय होयेना । कांहींयेक ॥ २२ ॥
 अगाध गुण भगवंताचे । शेष वर्णू न शके वाचें ।
 वेदविधी तेहि काचे । देवेंविण ॥ २३ ॥
 आत्माराम सकळां पाळी । आवघें त्रयलोक्य सांभाळी ।
 तया येकेंविण धुळी । होये सर्वत्रांची ॥ २४ ॥
 जेथें आत्माराम नाही । तेथें उरों न शके कांहीं ।
 त्रयलोकीचे प्राणी सर्व हि । प्रेतरूपी ॥ २५ ॥
 आत्मा नस्तां येती मरणें । आत्म्याविण कैचें जिणें ।
 बरा विवेक समजणें । अंतर्यामी ॥ २६ ॥
 समजणें जें विवेकाचें । तेहि आत्म्याविण कैचें ।
 कोणीयेकें जगदीशाचें । भजन करावें ॥ २७ ॥
 उपासना प्रगट जाली । तरी हे विचारणा कळली ।
 याकारणें पाहिजे केली । विचारणा देवाची ॥ २८ ॥
 उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो ।
 उदंड केलें तरी तो जयो । प्राप्त नाही ॥ २९ ॥
 समर्थाची नाही पाठी । तयास भलताच कुटी ।
 याकारणें उठाउठी । भजन करावें ॥ ३० ॥
 भजन साधन अभ्यास । येणें पाविजे परलोकास ।
 दास म्हणे हा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 गुणभूतनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १६.१०
 ॥ दशक सोळावा समाप्त ॥

Encoded and proofread by Vishwas Bhide.
 Reproofread by P. D. Kulkarni

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
 Last updated August 6, 2014
 From <http://sanskritdocuments.org> .
 The text is prepared by volunteers and is
 to be used for personal study and research.
 The file is not to be copied or reposted for
 promotion of any website or individuals or for
 commercial purpose without permission.
 Help to maintain respect for volunteer spirit